

УДК 34(091):343.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.18>

ФОРМИ УЧАСТІ НАСЕЛЕННЯ У ЗДІЙСНЕННІ ПРАВОСУДДЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ХІХ СТОЛІТТЯ НА ПРИКЛАДІ ВОЛОСНИХ СУДІВ ТА ОРГАНІВ САМОВРЯДУВАННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

Саранчук О.В.,
*аспірантка кафедри історії держави і права
Національного університету
«Одеська юридична академія»*

Саранчук О.В. Форми участі населення у здійсненні правосуддя в Російській імперії ХІХ століття на прикладі волосних судів та органів місцевого самоврядування Півдня України.

Стаття присвячена дослідженню форм участі населення у здійсненні правосуддя в Російській імперії ХІХ століття на прикладі волосних судів та органів селянського самоврядування Півдня України. Метою наукового дослідження є аналіз історичних передумов створення волосних судів, їхнього складу, порядку формування, правової культури та свідомості суддів у контексті реформ другої половини ХІХ – початку ХХ століття, зокрема Селянської реформи 1861 року. Ця реформа поставила перед імперським урядом завдання створити ефективну судову модель для селянських громад, яка б не вимагала значних фінансових ресурсів. Волосні суди стали відповіддю на цей виклик, заповнюючи юридичний вакуум і забезпечуючи оперативне, доступне та звичне для селян судочинство, що поєднувало норми писаного та звичаєвого права.

Автор детально розглядає механізми залучення селян до судового процесу. Основною формою участі було право громад обирати суддів на волосних сходах, де селяни обирали від 4 до 12 суддів, які виконували обов'язки почергово протягом року. Зроблено висновок, що право обирати волосних суддів не належало усім членам громади, оскільки законодавство та звичаї закріплювали існування різноманітних цензів (майновий, статевий чи релігійний), що впливали на склад учасників сходів та позбавляли частину населення можливості брати участь у формуванні суду. Наприклад, у мусульманських та іудейських громадах Півдня України право голосу надавалось лише чоловікам, тоді як у православних українських громадах до участі в сходах нерідко залучалися жінки, зокрема вдови, які самостійно вели господарство.

Другою формою залучення населення до відправлення правосуддя стає надання право бути обраним на посаду судді волосного суду. У статті аналізуються вимоги до суддів, зокрема віковий ценз (спочатку 25, згодом 35 років), відсутність обов'язкової грамотності через низький освітній рівень селян, хоча в громадах Півдня України, особливо менонітських, відсоток грамотних суддів був вищим завдяки розвиненій системі початкової освіти. Майновий ценз офіційно не застосовувався, але заможність кандидатів часто враховувалася громадою, оскільки фінансування суддів покладалося на селян. Зарплата суддів була мінімальною, а іноді замінювалася пільгами, що ускладнювало залучення кандидатів.

Особливу увагу автор приділяє позасудовим формам вирішення спорів, де ключову роль відігравали авторитетні члени громади, старости чи волосні сходи. Часто справи вирішувалися до передачі в суд, а рішення суддів нерідко базувалися на громадській інтерпретації звичаїв, що могло призводити до самосуду в разі «неправедних» вердиктів. Поліетнічність і релігійна різноманітність Півдня України зумовлювали унікальність судового процесу, де звичаєве право відігравало значну роль у легітимізації рішень.

Ключові слова: селянська реформа 1861 р., місцевий суд, волосний суд, селянське самоврядування, звичаєве право, офіційне право.

Saranchuk O.V. Forms of public participation in the administration of justice in the Russian Empire in the 19th century: the case of volost' courts and local self-government in Southern Ukraine.

The article explores the forms of population participation in the administration of justice in the Russian Empire during the 19th century, focusing on volost courts and peasant self-governance bodies in Southern Ukraine. The study analyzes the historical prerequisites for the establishment of volost courts, their composition, formation procedures, and the legal culture and consciousness of judges within the context of reforms in the second half of the 19th and early 20th centuries, particularly the Peasant Reform of 1861. This reform, aimed at reorganizing serfdom institutions after emancipation, tasked the imperial government with creating an effective judicial model for peasant communities that required minimal financial resources. Volost courts emerged as a solution, filling the legal vacuum and providing accessible, prompt, and familiar justice by combining statutory and customary law.

The author thoroughly examines the mechanisms of peasant involvement in the judicial process. The primary form of participation was the community's right to elect judges at volost assemblies, where 4 to 12 judges were chosen to serve in rotation for up to a year. Volost assemblies, as the highest collegial body, included representatives from communities (one per ten households), village elders, clerks, and other officials. However, legislation allowed communities to impose additional restrictions, such as property, gender, or religious qualifications, which influenced the composition of assembly participants. For instance, in Muslim and Jewish communities of Southern Ukraine, only men had voting rights, whereas in Orthodox Ukrainian communities, women, particularly widows managing households, were often involved in assemblies.

The study highlights the limited autonomy of volost courts due to state oversight and the influence of local customs. It examines judge requirements, including an age threshold (initially 25, later raised to 35 years) and the absence of mandatory literacy due to the low educational level of peasants, though literacy rates were higher in Southern Ukraine's communities, especially among Mennonites, due to a developed primary education system. No formal property qualification was required, but wealth often influenced candidate selection, as communities funded judges. Judicial salaries were minimal (up to 50 rubles) and sometimes replaced by benefits, complicating candidate recruitment.

Significant attention is given to extrajudicial dispute resolution, where influential community members, elders, or volost assemblies played key roles. Disputes were often settled before reaching the court, and judicial decisions frequently relied on the community's interpretation of customs, occasionally leading to vigilante justice in cases of "unjust" verdicts. The ethnic and religious diversity of Southern Ukraine shaped a unique judicial process, with customary law legitimizing decisions.

Drawing on archival sources, normative acts (notably the "General Regulation on Peasants" of 1861), and works by pre-revolutionary and modern scholars (M. Zagoskin, C. Frierson, G. Voloshkevych, etc.), the author concludes that volost courts were a vital component of grassroots justice. They blended state initiatives with folk traditions, ensuring fairness and legitimacy of decisions, particularly in the ethnically and religiously diverse context of Southern Ukraine.

Key words: Peasant Reform of 1861, local court, volost court, peasant self-government, customary law, statutory law.

Постановка проблеми. Упродовж другої половини XIX – початку XX століття в Російській імперії, до складу якої входили землі Південної України, спостерігався активний процес реформування судової системи. У межах цих трансформацій особливе місце належало формуванню й функціонуванню волосних судів – установ, що розглядали справи між селянами, базуючись як на писаному, так і на звичаєвому праві. Утворення волосних судів стало результатом імплементації Селянської реформи 1861 року, коли імперський уряд поставив собі за мету реорганізувати кріпосницькі інституції в умовах формального звільнення селянства. Позбавлення поміщиків право самостійно відправляти судочинство та неможливість утворення на селі загальних судових установ, через брак фінансових та людських ресурсів, ставило перед державою складне завдання віднайти судову модель яка буде спроможна забезпечити правосуддя на локальному рівні та не вимагатиме бюджетного фінансування. У цьому контексті саме волосні суди були покликані заповнити юридичний вакуум і забезпечити оперативне, доступне та звичне для селян судочинство. Внаслідок цього, у другій половині XIX століття на тлі реформ Російської імперії сформувалися унікальні механізми залучення селянського населення до здійснення судочинства. Волосні суди,

створені для обслуговування селянських громад, стали важливою ланкою «низового» правосуддя, яке поєднувало державну ініціативу та народні традиції правового вирішення конфліктів. Водночас, відкритим залишалося питання про готовність сільського населення взяти на себе здійснення правосуддя, бути готовим до прийняття самостійних та юридично грамотних рішень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографія виникнення та розвитку волосних судів представлена на сьогодні значним доробком, як дореволюційних, так і сучасних дослідників. Перші дослідження діяльності народних судових установ на селі здійснили М.П. Загоскін, М.С. Ілларіонов, М.Ф. Володимирський-Буданов, І. Гольденберг, М. Бржеський В. Теніщев, А. Кістяківський, І. Оршанський, П. Скоробогатий. Окремі аспекти діяльності волосних судів, в контексті дослідження всієї системи селянського самоврядування, були зроблені О.В. Бартковим, А. Касяном, Г. Волошкевичем, М. Білоконом, Н. Петровською, Д. Вирським, І. Верховцевим та іншими. Діяльність волосних судів зацікавлює і зарубіжних дослідників, зокрема К. Frierson, G. Porpin, I. Por. Водночас, слід констатувати, що історія участі місцевого населення у відправленні правосуддя на рівні сільських громад південноукраїнських губерній майже не розкривається у цих роботах, і про неї лише побіжно згадується у контексті загальних реформ другої половини XIX ст.

У запропонованій статті ставиться за мету відтворити та проаналізувати історію впровадження волосних судів у південноукраїнських регіонах та дослідити форми участі місцевого населення у відправленні правосуддя, визначивши історичні передумови формування волосних судів, склад та порядок їх утворення, особливості правової культури та свідомості волосних суддів тощо.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перші спроби офіційного залучення сільського населення у XIX столітті до процедур відправлення правосуддя можна спостерігати ще у 30-х рр. XIX століття, коли в ході реформ Д.Кисельова держава створила двоступеневу систему селянського судочинства для державних селян: сільську розправу як нижчу інстанцію і волосну розправу як апеляційну інстанцію. Надання селянам право власноруч обирати суддів стало важливим кроком зі сторони держава у справі реального залучення представників громади до впливу та контролю за судовою системою. Проте, не варто переоцінювати результати такого рішення, оскільки ступень самостійності новоутворених органів суду був доволі низьким, а вибори відбувалися під постійним та жорстким контролем влади. Так, проаналізувавши історичні матеріали, К. Фріерсон приходить до висновку, що «селяни уникали цих судів, віддаючи перевагу неформальним, особистим формам відправлення правосуддя в селі - радам або зборам, - а не офіційним органам, що діяли в інтересах дрібних адміністраторів» [1, с. 529]. Таким чином, попри прогресивні елементи системи її доступність для селян, орієнтацію на звичаєве право і швидкий розгляд справ за усними свідченнями у волосній розправі, судова програма реформ Кисельова виявилась проблемною в багатьох аспектах і засвідчила потребу в альтернативних підходах до селянського правосуддя.

Повторно, до ідеї створення селянського суду, ключову роль в організації та діяльності якого будуть відігравати самі селяни, повернулися в ході реформ 60-х рр. XIX століття, під час створення волосного суду.

Нормативно-правову основу функціонування волосних судів у другій половині XIX – на початку XX століття становили такі документи: „Загальне положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності” (1861 р.), „Тимчасові правила про волосний суд у місцевостях, де введено Положення про земських начальників” (1889 р.), „Сільський судовий статут”, а також інші правові акти, видані царською адміністрацією і згодом опубліковані в спеціальних збірниках. Ці акти закріплювали декілька основних форм залучення сільського населення до здійснення правосуддя.

Первинною формою участі населення у здійсненні правосуддя стало надання право селянам впливати на персональний склад суддів волосних судів через процедуру їх обрання. Відповідно до ст. 93 Загального положення волосний суд формувався на виборних засадах. Селяни на волосних сходах повинні були обрати зі свого складу від чотирьох до дванадцяти осіб, які повинні були виконувати свої функції по черзі, протягом встановленого терміну. Кількість обраних суддів та термін виконання ними своїх посадових обов’язків повинна була визначатись самою громадою з врахуванням наступних вимог встановлених державою: кількість осіб, що повинні були брати участь у засіданнях суду не повинна була бути меншою трьох, а загальний строк виконання суддею своїх функцій не повинен був перевищувати один рік [2].

Вибори волосних суддів повинні були здійснюватися представниками сільської громади, через інститут волосних сходів. Це був вищий колегіальний орган управління який складався, як

з сільських та волосних посадових осіб (сільських старост, писарів, збірників податків тощо), так і з представників від сільських громад, які обирались по одному від кожних десяти дворів. Крім того, окремим селищам, у яких кількість дворів була меншою від десяти, дозволялося мати по одному представнику від кожного такого поселення (Ст. 71-72 Загального положення). Таким чином, кількість учасників волосних сходів залежала від кількості сільських громад та дворів волості. Серед дослідників достатньо часто точиться дискусія про те наскільки репрезентативними можна вважати волосні сходи, адже достатньо часто на посади в органи селянського самоврядування потрапляли представники заможного селянства або вихідці з інших соціальних прошарків. Особливо на це звертала увагу радянська історіографія, прагнучи протиставити старі «кулацькі» органи влади, новим «пролетарським» радам. Опрацьовуючи нормативно-правові акти та матеріали селянських зібрань на рівні волості та громади можна прийти до висновку, що законодавець не накладав суттєвих обмежень на осіб, які брали участь у роботі органів селянського самоврядування, тож право обирати посадових осіб органів самоврядування, у тому числі і волосних суддів надавалося широким верствам населення. Так, згідно з додатком 2 статті 47 Загального положення, була заборонена присутність на сходах лише двом категоріям селян: 1) які перебували під слідством за злочини та проступки, що тягли за собою позбавлення спеціальних прав та пільг; 2) які перебували під наглядом сільської громади внаслідок винесеного вироку суду [2]. Натомість самі сільські громади дуже часто самостійно встановлювали додаткові правила, керуючись при цьому власними правилами, звичаями традиціями, релігійними нормами тощо. Особливо це характерно було у південноукраїнських регіонах де етнічна строкатість населення зумовлювала різноманітність поглядів та традицій. Так, для мусульманських та іудейських громад південноукраїнських губерній характерним було надання право голосу у органах самоврядування та право обирати їх посадових осіб, лише представникам чоловічої статі. Натомість, у православних українських громадах достатньо поширеним було явище залучення жінок до обговорення та прийняття рішень на сходах. Так, М. Літошенко описуючи звичай селянських громад, зазначав з цього приводу: „Вдови, які самі вели господарство, користувалися на сході правом голосу нарівні з чоловіком” [3, с. 212].

Селяни могли на власний розсуд усунути від участі у зборах осіб, які, на їх думку, не мали належних якостей для здійснення управлінських функцій. Так, поширеним явищем селам стало позбавлення або обмеження право голосу п'яниць, домогосподарів, що тимчасово втратили свою працездатність, а також молодих голів сімей, яким, внаслідок нестачі земельних ресурсів, при виділенні дісталась лише половина від передбаченої норми земельного наділу. Так, у менонітських колоніях Півдня України ще на початку XIX століття встановилося правило про надання права голосу на колоністському зібранні (сході) та несення громадської служби в колоніях лише поселенцям, які вели самостійне господарство. Після проведення реформи 1861 року у багатьох колоніях це правило зберігалося, і на сільському сході право голосу мали власники садіб і польових угідь, а безземельні могли направляти лише своїх представників - по одному від десяти дорослих робітників), які досягли 21 року.

У інших випадках, селяни, навпаки, дозволяли бути присутніми на сходах особам, які, хоч і не були визначені у законі, проте, постійно мешкали у сільській місцевості і за родом своєї діяльності були безпосереднім чином пов'язані з громадою: священники, вчителі, ремісники, дрібні торговці та лавочники. Таким чином принцип представництва виключно від домовласників поступово розмивався, що призводило до збільшення числа учасників сходів.

Таким чином, запровадження виборної моделі формування волосного суду надавало можливість українському селянству безпосередньо впливати на формування особового складу судових органів. Водночас, існування низки офіційних та традиційних цензів призводило до усунення від виборів частини селянства. Такими цензами могли виступати в першу чергу майновий, статевий, а також, що особливо важливо було для південноукраїнських губерній національно-релігійний. Фактично, таким чином, була закладена модель непрямих виборів волосних суддів, адже фактично вибір здійснювався не всіма представниками сільської громади, що мали право голосу, а лише тими кого сільська громада допустила до участі у сході і в подальшому обрала на посаду сільсько-го чи волосного старости, або делегувала до складу волосного сходів.

Наступною формою участі сільського населення у здійсненні правосуддя стало виконання вибраними особами обов'язків волосних суддів. Як і у випадку з членами волосних та сільських сходів, при виборах волосних суддів діяли як офіційні, що визначався як нормами тогочасного

дореволюційного законодавства, так і встановлювався звичаями та традиціями місцевого населення.

Джерельні матеріали свідчать, що до кандидатів на посаду волосного судді селяни висували вимогу досягнення певного віку. Слід зазначити, що у багатьох випадках віковий ценз у 25 років зафіксований в ст. 112 Загального положення розглядався українськими хліборобами як занадто низький, тож на практиці волосними суддями ставали особи набагато старшого віку – 35-45 років. Пізніше держава також визнала за необхідне підвищити віковий ценз і в ході проведення судово-адміністративної реформи 1889 року закріпила положення, яке передбачало, що на посаду волосного судді могла обиратись особа яка досягла 35 років [4].

Беззаперечною, на наш погляд, виглядає теза про те, що ефективність діяльності волосних, як і будь-яких інших, судів залежала від рівня підготовки, грамотності осіб, що входили до їх складу. Однак, законодавець не передбачив у вимогах до волосних суддів наявність певного рівня освіти. Відсутність вимоги до грамотності пояснювалася низьким освітнім рівнем серед селян, як неодноразово підкреслювалося дослідниками. Водночас, слід зауважити, що на території Південної України, особливо у поселеннях колишніх колоністів, була достатньо сильна розвинута система початкової освіти [5, с. 24]. Завдяки цьому, відсоток грамотного населення був вищим, ніж у інших регіонах. Зокрема, у повітах Катеринославської губернії він коливався між 26,21% та 12,85%, а в середовищі дорослих чоловіків старших 35 років, звідки в основному і набиралися волосні судді, міг перевищувати показник 40-50% [6, с. 159]. Враховуючи, що для правильного ведення справи судді потрібно було мати базові навички роботи з офіційними інструкціями та документами, вміти кваліфікувати вчинені правопорушення та обирати відповідне покарання, використовуючи при цьому норми державного та звичаєвого права, обирати на посаду волосного судді безграмотну особу, було вкрай небезпечно. Як наслідок, селяни і намагалися віддавати перевагу більш освіченим односельчанам, хоча звісно траплялися і випадки, коли через брак кандидатів і були вимушені були обирати серед напівграмотних а, почасти і неграмотних осіб. У контексті піднятого питання про рівень освіти суддів, слід зазначити, що окремі національно-етнічні групи Півдня України мали традиційно більш високий рівень грамотності через функціонування системи національної освіти. Особливо це проявлялося у менонітських громадах де місцеві школи забезпечували надання якісної освіти, тож відсоток грамотних суддів був набагато вищим ніж у інших національно-етнічних групах, як загалом і ефективність діяльності волосного суду та рівень довіри до нього місцевого населення

Майновий ценз широко поширений при виборах на інші посади, в тому числі і в судовій системі, для волосних судів також не був закріплений. Царський уряд чудово розумів, що складні економічні умови життя селянства не дозволять створити більш-менш серйозний кадровий резерв для зміни суддів, в разі встановлення вимоги відповідності кандидата за критерієм обсягів земельних наділів чи грошових коштів. На практиці ж, майновий стан кандидата міг враховуватися при виборах на посаду, що було пов'язано з особливістю фінансування діяльності волосних судів, а також загальним ставленням громади до заможного селянина.

Щодо особливостей фінансування, то держава покладала завдання утримання осіб, що виконували судові функції на плечі самих селян. Останні не просто могли визначати розмір платні волосним суддям, а й отримували право взагалі відмовитись від фінансування їх діяльності. Оскільки, особливо на перших порах, сільське населення не мало потрібних фінансових резервів для утримання органів самоврядування, у тому числі волосного суду, то розміри заробітної плати волосних суддів були мінімальні, а інколи взагалі замінювалися на певні пільги (звільнення від податей, додатковий наділ землі тощо). В середньому заробітна плата волосного судді становила до 50 карбованців, що було явно недостатньо, оскільки вимагало від селянина приділяти значну кількість часу роботі в суді, тим самим ставлячи під удар власне господарство [7, с. 13]. Слід також відзначити, ще одну особливість фінансового становища волосних суддів – вони могли бути оштрафовані з'їздом мирових посередників за неправильне застосування норм права. Не дивно, що загалом в російській імперії, за спостереженням сучасників, малограмотні, бідні селяни почасти намагалися уникнути виконання таких обтяжливих обов'язків. Водночас, в ісламських та протестантських громадах півдня України, де традиція народного судочинства мала стійкий характер, а суддя користувався значною повагою та отримував належне матеріальне забезпечення, проблем з висуненням кандидатів на посаду судді спостерігалось значно менше.

Чітко прослідковується у формуванні волосних суддів і статевий ценз, також загалом характерний для більшості посад того часу. Документи волосної юстиції свідчать, що волосними суддями ставали лише представники чоловічої статі, хоча в окремих випадках і зафіксована участь жінок у волосних сходах, на яких обиралися судді. Проте це було рідше виключенням, аніж загальним правилом, оскільки і відповідно до норм імперського, і норм звичаєвого права, саме чоловіки володіли земельними наділами та домогосподарствами і представляли свою родину на сходах, а отже наділялися правом обирати і бути обраним волосним суддею.

На Півдні України специфіка формування волосних суддів визначалася поліетнічністю, різноманітністю релігійних традицій і високим рівнем локальної автономії громад. Зокрема, до складу суддів потрапляли представники різних національностей, головне щоб вони користувалися довірою громади та володіли знанням місцевих звичаїв. Саме застосування звичаєвого права дозволяло суддям легітимізувати свої рішення в очах селян, які часто не довіряли державному правосуддю. Волосні суди нерідко виконували функцію примирення, а не каральну, зосереджуючись на відновленні злагоди в селі.

Ще однією, опосередкованою, формою участі населення у здійсненні правосуддя можна вважати різноманітні неправові форми впливу громади на роботу суддів і остаточне прийняття ними рішення. Так, при виникненні конфліктної ситуації (суперечки) сторони намагалися вдатися до позасудових форм врегулювання, залучаючи до цього процесу представників громадськості та посадових осіб місцевого самоврядування. Так, наявні архівні джерела свідчать, що частими були квазісудові процедури вирішення селянських спорів, ключову роль у яких відігравали найбільш авторитетні односельці. Так, сучасник подій другої половини XIX ст. С. Пахман теж наголошує, що більшість справ, які потрапляли на розгляд до волосного суду, спочатку розглядалися саме старостою, потім, у разі необхідності, – волосним старшиною, і зазвичай тільки в тому випадку, якщо жодному з них не вдавалося досягти бажаного результату, справа передавалася до волосного суду [8, с. 48]. Також непоодинокими були випадки коли справу виносили на розгляд сільського сходу, а колегіальне рішення громади ставало обов'язковим для виконання. Наприклад, у Павлівській волості Олександрівського повіту Катеринославської губернії селяни засвідчили, що всі члени родини спільно користуються сімейним майном, але у випадку порушення мирних стосунків з цього приводу конфлікт вирішується стариками [9, арк. 10].

Навіть коли справа доходила до волосного суду, його рішення часто базувалося не на діючих у державі законах, а на трактуванні, які надавала громада існуючим звичаям та правилам. Як відмічають дослідники, непоодинокими були випадки коли суді вимушені були приймати рішення керуючись позицією сформованою в середині сільського колективу, а відхід від цієї позиції та прийняття «неправедного», з точки зору громади, рішення призводив до актів самосуду [10, с. 329-330].

Висновки. У підсумку можна констатувати, що участь громадськості Півдня України у відправленні правосуддя могла відбуватися у різних формах. Основною формою, перш за все, виступала участь громади у формуванні суддів, яку слід визнати одним з проявів прямої демократії. Другим, не менш важливим правом, яке забезпечувало доступ до судочинства, стало право селян обиратися на посади волосних суддів. Крім того, існували і звичаєво-традиційні засоби залучення населення до відправлення судочинства: передача справ на колегіальний розгляд самої громади через систему сільських та волосних органів самоврядування, вплив громади на рішення суддів шляхом трактування звичаїв, які повинні були стати основою для винесеного судового рішення тощо. На теренах Південної України, з її поліетнічністю і різноманітністю традиційно-звичаєвих та релігійних інститутів, це мало надзвичайно важливе значення, оскільки розширювало можливості суспільства вплинути на рішення суду та забезпечити «справедливість» його рішення внаслідок відповідності нормам права, прозорості процесу та врахуванням громадських цінностей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Frierson C.A. Rural Justice in Public Opinion: The Volost' Court Debate 1861-1912. *The Slavonic and East European Review*, Vol. 64, No. 4 (Oct., 1986), pp. 526–545.
2. Полное собрание законов Российской империи (Далі - ПСЗРИ). Собрание 2-е. 1863. Т. 36, отд. 1. № 36657 / Інститут Історії України. НАН України (оф. сайт). URL: <http://resource.history.org.ua/item/0006052> (дата звернення 13.07.2025).

3. Литошенко Н. Мораховская община / Sbornik materiālov dliā izuchenīā sel'skoī pozemel'noī obshchiny, izd. Imperatorskikh Vol'nago ēkonomicheskago i Russkago geograficheskago obshchestv, pod red. F.L. Barykova, A.V. Polovtsova i P.A. Sokolovskago. 1880. С. 204-226. URL: https://books.google.com.ua/books/about/Sbornik_mater%C4%ABalov_dli%C4%A1a_izuchen%C4%ABi%C4%A1a.html?id=PxhKQuFa2KgC&redir_esc=y (дата звернення 13.07.2025).
4. ПСЗРИ. Собрание 3-е., 1889. Т.IX, отд. 1. № 6196. / Інститут Історії України. НАН України (оф. сайт). URL: <http://resource.history.org.ua/item/0006052> (дата звернення 13.07.2025).
5. Бобильова С. Система освіти в німецьких та менонітських колоніях Півдня України: становлення й розвиток (XIX – початок XX ст.) / *Етнічна історія народів Європи*. 2004. Вип. 16. С. 22–28.
6. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Екатеринославская губерния. 1904. 234 с. / Інститут Історії України. НАН України (оф. сайт). URL: <http://resource.history.org.ua/item/0006895> (дата звернення 13.07.2025).
7. Волошкевич Г.А. Нормативно-правове регулювання та практика оплати праці посадових осіб органів селянського самоврядування в українських губерніях другої половини XIX – початку XX ст. / *Актуальні проблеми юридичної науки та практики в XXI столітті: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Рівне, 18-19 берез. 2021 р.)*. Рівне: «Гельветика», 2021. С. 12–15.
8. Качан Ю.В. Селянська сім'я і волосне судочинство Півдня України кінця XIX – початку XX ст. / *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 47. С. 47–51.
9. Выписки из Трудов комиссии по преобразованию волостных судов. Книг решений волостных судов и др. источников конца XIX ст. по наследственному, семейному, обязательственному, вещественному праву. Конверт № 10: Майнові та персональні стосунки членів родини. – 45 арк. / Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Фонд Х (Арх. АН УРСР). – Спр. 1097 (I).
10. Cathy A. Frierson 'I Must Always Answer to the Law.. «Rules and Responses in the Reformed Volost' Court» / *The Slavonic and East European Review*. 1997. Vol. 75, No. 2. Pp. 308–334.